

ОБСЯГ ПОНЯТТЯ АСОЦІАТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ У СЛОВОТВОРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто поняття мотивації та її типів у лінгвістиці, зокрема асоціативної мотивації як виду метафоричної. Наведено різні приклади відповідно до кожного типу мотивації, зазначеного автором. Проаналізовано погляди різних учених на мотивацію як важливий чинник процесу словотворення, узагальнене спільне в поглядах на асоціативну мотивацію та виокремлене відмінне. Розглянуто когнітивно-ономасіологічний підхід словотворення, на який саме автор і спирається у своїй роботі.

Ключові слова: словотвір, мотивація, асоціативна мотивація, метафорична мотивація, метафора, когнітивно-ономасіологічний аналіз.

Глуховская М.С. Объем понятия ассоциативной мотивации в словообразовании украинского языка. *В статье рассмотрено понятие мотивации словообразования и ее типов у лингвистике, в частности ассоциативной мотивации как вида метафорической. Даны разные примеры каждого указанного типа мотивации. Проанализировал взгляды различных ученых в изучении мотивации как важный фактор словообразования, обобщено общее в взглядах на ассоциативную мотивацию, выделено разницу. Рассмотрено когнитивно-ономасиологический подход словообразования, на который автор ссылается в своей работе.*

Ключевые слова: словообразование, мотивация, ассоциативная мотивация, метафорическая мотивация, метафора, когнитивно-ономасиологический анализ.

Gluhovska M.S. The Concept of Associative Word-building Motivation in the Ukrainian Language. *This article is devoted to the study of associative word-motivation and its types in linguistics, especially the associative motivation as a type of metaphoric one. There are different examples of all types of motivation, appointed in the article. The author of the article analyzed the views of various scholars concerning the study of motivation as the main factor in the derivations, generalized common in the views about the associative motivation and distinguished differences, focusing on the cognitive onomasiological approach, that is the main point in author's work.*

Keywords: wordformation, motivation, associative motivation, metaphoric motivation, phraseological motivation, metaphor, cognitive onomasiological analysis.

Проблема мотивації в лінгвістиці, незважаючи на значну кількість наукових праць, де досліджується це явище в ракурсі словотвору, охоплює кілька складних і остаточно не вирішених питань. Зокрема, на наш погляд, вимагає окремого аналізу вчення про асоціативну мотивацію. Особливої ваги проблема вивчення словотвірної мотивації набула в середині ХХ ст., що пов'язано з роботами таких учених, як: В.В. Лопатін, О.А. Земська, а пізніше І.С. Улуханов, І.І. Ковалик, В.О. Горпинич, Г.П. Циганенко.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. змінилася теоретична база, що лежить в основі сучасних поглядів мовознавців на сутність і види словотвірної мотивації. Набув поширення когнітивно-ономасіологічний підхід до аналізу мовних явищ, підвалини якого викладені в роботах О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової та їх учнів.

Різні методологічні засади лінгвістичних досліджень і сьогодні приводять до неоднозначного тлумачення як самого поняття мотивації, так і його видів.

Актуальність нашої статті пов'язана із потребою осмислення обсягу поняття асоціативної мотивації як одного із видів метафоричної. Об'єктом вивчення є процеси словотворення сучасної української мови, а предметом — асоціативна мотивація як один із типів словотвірної мотивації. Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати змістове наповнення поняття асоціативної мотивації, погляди на яке викладені в лінгвістичних працях, і узагальнити риси цього типу мотивації.

Дослідники підкреслюють важливу роль учення О.О. Потебні про внутрішню форму слова для розуміння самої суті словотвірної мотивації. Учений писав: «Внутрішня форма — це те, що підносить членороздільний звук до вираження думки, взятої в повному обсязі своїх зв'язків і системності» [7: 116]. Звідси випливає, що внутрішньою формою слова виступало його первинне значення. А далі значення слова поглибилося та розширилося. Таким чином, внутрішню форму можна розглядати як на рівні словотвірного значення, де вона виступає як мотиваційне значення, так і на рівні лексико-словотвірного значення, де до мотиваційного значення додається додаткова інформація.

Як відомо, причини створення чи відтворення асоціативно-мотиваційних відношень у мові — виникнення новотворів, які не можуть спиратися на вже готові одиниці, змушуючи їх реалізовувати свою асоціативну силу і при цьому підсилюючи мотиваційність своєї новизни [3]. Дослідники звернули увагу на те, що словотвірне використання мотивації є однією з форм актуалізації лексико-мотиваційних асоціацій. У традиційному словотворі виокремлюється номінативна, когнітивно-ономасіологічна, модусна, пропозитивно-диктумна мотивації та псевдомотивація. Серед них переносна мотивація, що має назву метафоричної, або асоціативної.

Зокрема, В.В. Лопатін вважає, що словотвірний аналіз, здійснюваний тільки на базі прямої мотивації, є недостатнім, оскільки морфемне членування мотивованого слова, засноване лише на лінійному зіставленні його з мотиваційним, є першим, нижчим етапом (але ніяк не сутністю) словотвірного аналізу. Це пояснюється тим, що такий аналіз фактично залишається на рівні лексики і потребує коригування зі справжнім синхронним словотворчим аналізом, якщо до уваги беруться цілі словникові моделі та типи [6: 39–40]. Він виокремлює такі типи мотивації: номінальну (пояснення не викликає труднощів), метафоричну (специфіка метафоричної мотивації полягає в тому, що переносна думка виникає лише на рівні мотивованого, тільки в словотвірній структурі, наприклад: (рос.) *школьник* — *школьничать*), переносну (перехід відбувається в мотивованому, а не в мотиваційному, наприклад: (рос.) *скоморох* — *скоморошничать*).

Стосовно В.О. Горпинича, то вчений виділяє повну і часткову мотивацію і, вслід за В.В. Лопатіним, метафоричну (переносну) та, за М.В. Пановим, — фразеологічну, коли одна частина похідного мотивована значенням складових морфем, а друга, прирощена, — позамовними чинниками [2: 98].

О.А. Земська, на відміну від В.В. Лопатіна, диференціює переносну мотивацію на: а) реальну (образне позначення мотивованого слова

успадковується від переносного значення мотиватора: (рос.) *петушиться*); б) асоціативну (значення мотивованого ґрунтується на сталих асоціаціях, властивих значенню мотиватора: (рос.) *школьничать*); в) образну (образне значення мотивованого базується на прямому значенні мотиватора: (рос.) *молокосос* [3: 3–23].

І.С. Улуханов, підсумовуючи результати досліджень В.В. Лопатіна, О.С. Кубрякової, О.А. Земської та ін., виокремлює асоціативно-описову та асоціативно-уподібнювальну мотивацію залежно від типу зв'язку значення мотивованого та значення мотиватора [9: 519]. Він аналізує мотивації за такими параметрами: 1) чи належить і якщо так, то якою мірою (цілком чи частково) значення слова А значенню слова Б; 2) якою мірою значення слова А «наповнює» мотивувальну частину значення слова Б; 3) в якому із значень (денотативному чи асоціативному) слово Б входить у значення слова А; 4) яку роль (описову, порівняльну, експресивну) відіграє значення слова А по відношенню до слова Б. Спираючись на дані ознаки, І.С. Улуханов сформулював три ступені мотивованості слова: 1) всі компоненти значення одного слова А входять у значення другого слова Б (*шик – шикувати*); 2) частина компонентів значення одного слова А входить у значення другого слова Б (*лис – 1) тварина, яка у свідомості людей є хитрою; 2) хитра людина*); 3) жоден із компонентів значення одного слова А не входить у значення другого слова Б (*чайник – 1) пристрій для нагрівання води; 2) людина, якій щось не зрозуміло*). Він також виокремлює асоціативно-описову та асоціативно-уподібнювальну мотивацію залежно від типу словотвірного зв'язку значення мотивованого та значення мотиватора [9: 5-19].

У кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. вчення про мотивацію та її різні типи, як уже згадувалося, зазнало значного новітнього «подиху» у світлі когнітивно-ономасіологічного підходу до вивчення явищ мови і мовлення. На відміну від наявних класифікацій переносної мотивації, когнітивно-ономасіологічна спрямована на головний критерій – місце мотиватора у структурі концепту позначуваного явища [8: 162]. Аналіз мотивації номінативних одиниць передбачає когнітивну проєкцію на структуру об'єкта, його формальне та семантичне наповнення. Методика когнітивно-ономасіологічного аналізу, яка базується на принципі двовекторності дослідження (від слова до думки та від думки до слова), розроблена О.С. Кубряковою та О.О. Селівановою. У когнітивній ономасіології мотивація – це «наскрізна для моделі породження психоментальна операція, результатом якої є семантико-ономасіологічна залежність мовних знаків (мотивувального та мотивованого), що виникла на підставі складної системи конекцій компонентів людської свідомості» [8: 158]. Когнітивна лінгвістика оперує такими поняттями і термінами, як терміналі, фрейм, гештальт.

Терміналі є складниками фреймів, ядром яких є пропозиція, і відтворюють нижні рівні фрейму, що можуть заповнюватися шляхом поглиблення інформації про ситуацію [5]. Терміналі є результатом асоціювання з іншими концептами або концептуальними сферами за схожістю, подібністю, аналогією. Когнітивним підґрунтям такого асоціювання є пізнавальна здатність

людини сприймати і розуміти одну концептуальну сферу в термінах іншої [10: 5], що становить базу будь-якої метафори. Вважається, що будь-яка метафора в мові має когнітивну базу і задіює цю означену пізнавальну здатність мовців. Хоча Н.Д. Арутюнова і розмежовує три типи мовних метафор: номінативну (іменування), образну (пов'язану з художньою літературою) та когнітивну, що розглядається як спосіб мислення та пізнання дійсності [1: 333-343], однак така диференціація видається О.О. Селівановій штучною, оскільки в процесі номінації людина використовує різні способи когнітивно-пізнавальної діяльності, з чим і ми погоджуємося.

Представники когнітивно-ономасіологічного напрямку в лінгвістиці використовують 2 основних типи мотивації найменування різного статусу дослідження – це інтерпретація ономасіологічної структури (номінативної одиниці) і моделювання відповідної структури знань. Це слугує основою мотиваційної бази або наступного вибору мотиваторів із певної бази і створення номінативної структури.

На сьогодні існують різні підходи до визначень та типів словотвірної метафори, однак найбільш переконливою нам видається класифікація С.Б. Козінця. Науковець виділяє, по-перше, зовнішню словотвірну метафору. Цей тип базується на зовнішній схожості порівнювальних предметів, ознак, дій, тобто за формою. Наприклад, (рос.) *змея – змеистый, красивая бабочка – галстук бабочка, корова мычит – мой сосед по парте что-то мычит*. По-друге, названа внутрішня словотвірна метафора. Вона є результатом зіставлення прихованих, внутрішніх властивостей порівнюваних об'єктів. Перенесення відбувається на основі периферійних і потенційних сем. Наприклад, (рос.) *карман – прикарманить (присвоить, взять себе)*. По-третє, асоціативна словотворча метафора формується на базі потенційних сем або на асоціативності зв'язків порівнюваних явищ. Мотиватор може бути пов'язаним із мотивованим словом. Така метафора часто базується на чітких, часто стійких асоціаціях. Важлива роль у цьому випадку належить форманту. Наприклад, (рос.) *моргать – проморгать*. Нарешті, експресивна словотвірна метафора виникає так само, як і асоціативна, в результаті актуалізації асоціативних і конотативних ознак, однак, на відміну від асоціативної словотвірної метафори, характеризується слабким зв'язком із мотивувальним; стилістично знижена і має яскраву оцінку. Наприклад, (рос.) *нарезаться – напиться пьяным*. [4: 246–251]. На наш погляд доречним буде навести приклади з української мови: 1) *рубати дерево – рубати з плеча, ядовита змія – повітряний змій*; 2) *куркуль – розкуркулити (розібрати), тусовка – потусити (повеселитися, добре провести час)*; 3) *пити – пропити (віддати щось майже дарма), спати – проспати (пропустити щось), гуляти – прогуляти*; 4) *накидатися – напиться, фестивалити – гуляти на повну*.

Спираючись на дослідження науковців, висновковуємо, що мотивацію слід вивчати в ракурсі способу відображення в похідному слові ознак позначеного об'єкта як формально-семантичного асоціативного зв'язку слова з іншими членами словника, як вибір ознак предмета, що стають представниками його в цілому.

Отже, підводячи підсумок, ми можемо зазначити, що асоціативна мотивація є найпродуктивнішим засобом збагачення української сучасної мови. Але, як свідчить аналіз лінгвістичних праць, у сучасній лінгвістиці й дотепер не сформувалася несуперечлива теорія мотивації, зокрема асоціативної, оскільки актуальними залишаються як проблеми мовної стратифікації, так і призначення різних форм мотивації в мові та мовленні. Ми підтримуємо думку, висловлену Л.С. Ніколаєнко, що для коректного розв'язання цих проблем постає нагальна необхідність у визнанні нової лінгвістичної дисципліни – мотивології, предметом дослідження якої є семантична мотивація у кореляції з формальною. За цією дисципліною – наукова перспектива вивчення дериваційних процесів сучасної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнова Н. Д.** Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. **Горпинич В. О.** Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: Навчальний посібник / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
3. **Земская Е. А.** Виды семантических отношений словообразовательной мотивации / Е.А. Земская // Wiener Slavischer Almanach. – Wien, 1984. – P. 3–23.
4. **Козинец С. Б.** Реализация метафорического потенциала языка в словообразовании / С.Б. Козинец // Филология. Искусствоведение. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – № 6. – С. 246–251.
5. **Кубрякова Е. С.** Об определении границ ономазиологических исследований / Е.С. Кубрякова // Проблемы ономазиологии : Научные труды. – Т. 175. – Курск, 1977. – С. 5–9.
6. **Лопатин В. В.** Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания / В.В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 352 с.
7. **Потебня О. О.** Мысль и язык / О.А. Потебня // Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – 624 с.
8. **Селиванова Е. А.** Когнитивная ономазиология: монография / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
9. **Улуханов И. С.** Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронного описания языка) / И.С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 5–19.
10. **Lakoff G., Johnson M.** Metaphors We Live By. Chicago : CUP, 1980. – 242 p.